



Олександр Довженко

Зачарована Десна



Харків
«Фоліо»
2023

ПЕРША ЗАПИСНА КНИЖКА

1941

Обірвані, брудні, обморожені румунські й італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених, і почалася бійка. Їх не можна було розняти. Це було видовище гидке і символічне.

Люди дивилися на це з огидою, як на щось нелюдське, найогидніше.

Горбаті німецькі солдати. Криві, тонкі, як глисти.

Полонених німців били жінки, і наші конвоїри нічого не могли вдіяти. Спроба захистити ні до чого не привела. Жінки були злі і страшні. Це була сама ненависть.

Полонені, яких били жінки і діти на пожарищі, мовчали. Вони знали, що давно вже заслужили всякої кари, не те що бійки.

— ...Я тільки зольдат...

— От за це ми тебе і розстріляємо. Нам не потрібні солдати. Нам потрібні люди. Досить солдатів.

Чим більше німці боялися населення, тим більш вони його нищили.

Трагічний пафос відступу і жертв. Скот. Хліб. Нищення. Філософія нищення. Самогубство заводів-гігантів. Дніпрельстан. Вибух. Просьба будівника-директора не рвать.

Телефонна відповідь т. Сталіна.

Не забути про лавину втікачів-«поляків».

Мати вбила чи видала партизанам свого сина-гетьманця, що прийшов був з німцями до села, так нікому й не сказавши, що то був її син. Сором перемиг материнське горе.

У селі відкрили церкву. Піп у церкві. Служба. Людей нема. Поява німців і т. ін.

Німці прикрили свій ганебний наступ нашим населенням. Діди, жінки, діти. Їх гнали німці перед собою. Примовкали наші кулемети. Тоді у страшній тиші чути було слова, голоси жінок:

— Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу — скривавлену Матір.

Баби почали бити полонених. Їх не можна було оборонити. Розмова баб при цьому.

Командири — вчені.

Дід різав ботвіну, не звертаючи уваги на шалений артилерійський обстріл і бомбардування.

— Ану їх! Багато їх тут стріляє, а смерть одна. Та й ніколи мені. Роботи багато.

Німці наказали одкрити церкви. За відсутністю приміщень церкви одкриті в школах.

В школах вчать німецької мови і Закону Божому.

— Діти, я вам мушу сказати, що Бог є, — сказав учитель і заплакав.

— А раніше ж ви казали, що нема.

Селяне одразу впізнають конспіраторів, але прикидаються, що не визнають.

Був настрій вичікувальний. Зараз всі селяне проти німців.

Дезертир:

— Так, був проти. А зараз оце хату, жінку, дітей сплю — і в ліс.

Гості на Різдво. Розмова дезертирів.

Голод. Гине Харків. Населення тікає од голоду.

Нелюдські умови життя військовополонених. У яму їм кидають дохлу коняку. Вони розривають її зубами на шматки.

Повішені падають з петель і розбиваються, як мармурові статуї.

Показали паліїв, що палять українські села.

І розстрілюють людей.

Дід Біличенко, що під час бою розстріляв багато німців, і вмер ще Левко Цар.

— Що дивізія? Дивізія — це на раз пообідать.

У Чернігові божевільні на вулиці під час обстрілу — і регочуть. Один грає на роялі на пожарищі. Розлетівся будинок. Чудом лишився рояль. Сидить божевільний і грає щось веселе: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде», — приспівує і регоче.

— І сміх, і гріх.

— Ну й смійтеся. А я зроду не сміявся і сміятися не збираюсь. І не співав. Зараз треба соціалізм будувати, а не сміятись.

— Ну якщо він такий, так хай він згорить, або краще мені здохнути, щоб хоч не бачити його.

— Будь ласка. Вольному воля, а я завжди говорю серйозно. Я людина серйозна. Я ніколи в житті не сміявся. І мені противно дивитися, коли люди сміються.

— А ми ото дурні все сміємося та плачем.

Велика і надзвичайна тема — українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена.

Коло Запоріжжя німці посилали по воду голих жінок до Дніпра, щоб наші не стріляли (можна показати цю потрясаючу сцену).

1942

6/III [19]42

Ворошиловград

Дід Біличенко — герой — Левко Цар. Умирає героєм. Слова про те, як він став безсмертним.

Німець гвалтував жінку. Вона одбивалася до останнього. Вона була вже майже голою. Вона уже була під насильником, і все ж він не міг її взяти. Тоді він застрілив її в лоб з револьвера і згвалтував її мертво...

Так його було застигнуто і вбито.

Замучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами. І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. Радість і горе. То сльози наших матерів, нашої розтерзаної многостраждальної України.

Допит начальника партизанського загону:

— Комуніст?

— Нічого не скажу.

— Скажеш!

— Ні.

— Ми тебе будемо катувати, обрубам руки, виколемо очі і т. д.

— Не скажу.

Не сказав ні слова.

Остап мій, Остап мій... Ти невмирущий.

— Виколете очі, обрубате руки і т. п. Це єдине, що ви можете зі мною зробити.

— Я сміюся над вами.

— Ви можете у мене одняти життя. Але я уже безсмертний. Я сміюся над вами. Душа моя вільна од вас. Її ви не купите і не звоюєте.

По всій картині німці мусять, крім вбивств, обов'язково їсти. Нашестя пацюків і мишей. Це злидні. Це викликає у жінок наших огиду і презирство.

Можливо, що вони призначили Левка Царя старостою. Левко, правда, одмовлявся, але після сильних побоїв погодився.

Слід показати учителів і вчительок і, можливо, щось вроді зрадника і шпигуна Любченка.

Основна ідея — непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби. Себто продовження історії. Розмови (екскурси) історичні зробити обов'язково.

В режисерському виконанні передбачити й урахувати нову, нетрафаретну механіку вбивства на війні. Автоматичність, так би мовити, неприцільні постріли. Такі ж некартин-

ні, неефектні і падіння убитих. Може, навіть обминути зовсім у фільмі середні та крупні зупинки стрільби і смерті.

Мина Нечитайло після жахливих катувань звернувся до німців з такими словами: «Плохі ваші діла. Ви діло програли», або: «Пропали ви всі до одного. Хіба це війна? Це не війна. Це безстидство і занепад вашого народу. Стріляйте, вішайте мене, чорт вашу душу бери, я й дивитися на вас не хочу».

Зробити «очну ставку» Нечитайла, Левка чи ще когось з партизанів чи партизанок з кимсь із близьких, дорогих, рідних — живих, чи мертвих, чи тут не караних, — і повне мовчання і непризнання, невзнавання, що свідчило б про велетенську духовну силу людей: «Не знаю цієї людини, не знаю».

- Твій син?
- Не знаю цієї людини.
- Твій батько?
- Не знаю цієї людини.

Кари і страти людей проводилися обов'язково прилюдно. Людей зганяли насильно.

Хати — доти з ходами сполучень.

Обов'язково вставити як одне з дійових місць.

Бійці плакали. Від чого люди плакали? Плач мужчин, плач вночі, плач у полі, плач у хаті. Прийшов до сім'ї (дезертир), сів біля столу й гірко заплакав.

Плач!

Ріка. Пливе величезна сила німецьких трупів. Замерзлі трупи.

Розвалини, ліжка, бій, відпочинок. Ніч. Пожари. Втома. Ліжка біля димаря.

Заморені, втомлені увійшли бійці (батальйон) до села. На 400 дворів лишилося 5 хат. Решта спалена. Бійці розташувалися навколо димарів. Чомусь були цілі ліжка. Тут і гармонь, і пісні. Холод, запалили вогнища.

Багато вогнищ. Німці почали обстрілювати. Вибухи серед вогнищ. На вибухи не звертали уваги. Поснули. Вибух — рядом спить людина і не чує.

Повилізали люде з льоху. Увійшли наші. Жінка запрошує до хати. Відчиняє двері — вибух, двері були заміновані. Чи скриня, чи вікно. Так загибали люде.

Стрільба без прицілу.

Смерть без пози (*нрзб*).

Таким чином, у картині убивства і вбиті не приймаються до уваги. Тому їх не треба укрупняти чи на них спинятися статикою.

Найстрашнішим під час відступу був плач жінок. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги, і численні села, і околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклінала. Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пшениці похилились у наших степах. Верніться. На кого ви нас покидаєте?... Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи знайдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?

Виють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба вночі, і віщує недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і віщують недолю. Сини наші, наша надіє, смутку наш! Ой побіжу ж я за вами, хоч годиночку, поки не впаду на землю. Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю. Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде наша смерть, наша наруга. Діти наші... Брате мій, дружино мій. Тату!

Прощайте, мамо! Я не чую вас. Наше життя, й горе, й смерть потонуло в океані горя, розчинилося як крапля в морі.

Така наша доля нещаслива, така нещаслива земля наша. Плаче дівчина, плаче сестра, плаче дружина, плачуть діти.

Тату наш! Верніться.

Тату наш молодий, заріже нас німець. Вип'є нашу дитячу кров, висмокче, собі вицідить. Заморить нас вошами та голодом.

Прощайте, мої квіти ніжні, прощайте!

Батьки палили хати.

Дівчата плакали. Дівчата поїли нас холодною водою, і мовчали, і вдивлялися в наші очі широко розчиненими очима, мовчки впрошали свою сумну долю. «Що жде мене? Що жде красу мою, мою молодість?» В очах дівочих був невимовний сум і невловиме, невимовне передбачення, передчуття неволі. Неволя простягла свою тінь на землю нашу, на нарід наш.

Ми йшли на схід.

Ми не йшли на схід.

Ми кидали свою зброю і крадькома йшли до своїх хат. Ми ставали дезертирами, ще на більше горе матері нашої. Нас проклинали люде через тиждень, і ми самі себе кляли і плакали, коли ворог прийшов у наше село. Тоді ми спалили свої хати з жінками і дітками і тікали в ліси, оглядаючись на своє страшне пожарище. Прощайте. Є Бог — плюньте йому у всевидяще око. Нема Бога — простіть нас. Загинемо й ми у боротьбі зі зброєю в руках. Не загинемо — будуть у нас другі жінки і другі діти. Та вже ніколи не забудемо ми вас. За вашу муку і за їх нещастя... огонь по німцях! Партизани.

Дівчата — краса землі нашої. З невимовним сумом дивилися вони нам услід. Білі обличчя їхні і білі губи сухі, як у ангелів-архистратигів. Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому і ненависних передчувань вагітності од ворогів.

Одбивали ми у німців наші села. Напівспалені, поруйновані, засмічені, зганьблені, поругані. Вилізали нам назустріч наші люде. Вилізали ті, кого німці не встигли чи не змогли забрати з собою. Люде не радувалися своєму звільненню, їм нічим було радуватися. Не було сили. Вони дивилися на нас бліді, змучені, і на людському чолі лежало тавро чогось такого, що не можна висловити ніякими словами — тавро ганьби, знущань, морального розкладу. Це були бідні, згвалтовані й опоганені, спустілі людські душі. Такими вони вже і вмуть. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многостраждальний? Чого влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не заклясти?

15/III [19]42

Ворошиловград, вагон

Самогубства німців. Повторити декілька разів.

Німці в хаті чи у клуні стріляють з гармати. Вривається танк і нищить все, що було в клуні.

Скарга німецького офіцера-інваліда на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді.

— А за що шанувати скотину і бандита? (Фейлетон Заславського).

Оповідання Косарика про бабусю, що в неї був шпиталь.

— Я щоранку оце заходжу в клуню, перевертаю мертвих, дивлюся, чи немає, мо', знайомого.

— Не страшно?

— Ні. То колись було мертвих страшно. Тепер мертві люде не страшні. Тепер живі страшні. Якась і війна не та, що раніше... Раніше царі билися за землю, а зараз б'ються не за землю, а за класовість. Тому й такі жорстокі.

Показати, крім жратви, ще й різні способи німих розмов:

1) Німець кудкудакає куркою і грає курку.

Баба: — Не знаю, що це таке. — Баба глузує.

2) Німець хоче сала. Він зображує свиню. Довго, на всі лади. Баба прикидається, що не знає. Тоді він починає її бити і знов хрюкає.

3) Третій хоче меду — гуде бджолою.

Ці сцени було б дуже добре розіграти з Оленою Нечитайловою.

Від удару на близькій дистанції т. Кольчака німецький танк підлетів угору і репнув, як шкаралупа.

Німці згвалтували всіх дівчат. Дівчатка, літ по 15—16, бліді, замучені, плачуть тихенько.

Написати і не забути чи ввести в сценарій характерного, твердого і замкненого, як горіх, чотирнадцятилітнього хлопця — сина партизана, що був блискучим розвідником і знищив багато ворогів. Він не любить оповідати, а батько вважає його придуркуватим. Щось у манерах схоже на малого Мишка Запорожця (опов. Косарика).

Вилізли діти з погребів і землянок, бліді і жовті, вони сразу ж сліпли, дивлячись на сніги. Вони довгі часи не бачили світу.

З М І С Т

Хресна дорога до «Зачарованої Десни». <i>Роман Корогодський</i>	3
ЩОДЕННИК. 1941—1956	49
УКРАЇНА В ОГНІ	421
Україна в огні. <i>Кіноповість</i>	423
Незабутнє. <i>Оповідання</i>	530
Воля до життя. <i>Оповідання</i>	539
Корінь життя. <i>Оповідання</i>	546
Зачарована Десна. <i>Кіноповість</i>	547
Примітки. <i>Роман Корогодський</i>	594